

UDC 94(477)“1941-1943”

НЕСТЕРЕНКОВА.

Сумський державний університет, кандидат історичних наук, доцент (Україна)

**ФАКТОРИ ДЕУРБАНИЗАЦІЇ В ОБЛАСТЯХ ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ
(1941-1943 рр.)**

У статті розглянуто основні причини скорочення міського населення областей військової зони України: бойові дії, евакуація населення та матеріальних ресурсів і тактика “випаленої землі”, голокост та репресії, набори оstarбайтерів. Значну увагу приділено проблемі забезпечення міського населення продовольством, оскільки, на думку автора, це головна причина деурбанізації в період німецької окупації.

NESTERENKOVA.

Sumy State University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

**FACTORS OF DE-URBANISATION IN THE MILITARY ZONE OF UKRAINE
(1941-1943)**

During the war conflicts of the XX century civil inhabitants became the object of a military impact with the aim of undermining economic, political and moral potential of the opponent. Purposeful bombing the cities within the Soviet-German front was put into practice comparatively not very often. So the cities with an important strategic position and the locations of the desperate battles suffered the greatest losses and destructions. Kharkiv became such a place for Eastern Ukraine. In addition to war operations, a psychological effect played an important role for urban population migration. In the case of a front approaching, those urban inhabitants, who had the opportunity to leave the city, tried to do that.

The leadership of the Third Reich hoped to capture a great number of undamaged industrial enterprises, units of equipment and resources of raw materials on the territory of the USSR. While leaving, the soviet troops removed or destroyed everything possible. As for the scale, this process has no precedents in the world history. Evacuation affected the population too. The figure of 3.5 mln people is mentioned by the representatives of modern Ukrainian historiography. Certainly, the lion's share of those people comprised the urban population. During the retreat Wehrmacht troops acted the same way as the Red Army in 1941. The German implemented the tactics of 'scorched earth' with their inherent pedantry. Tens of thousands of persons, who had collaborated with the occupants (and the members of their families) were also evacuated.

There was a fundamental difference between the policy of the German occupants and the Bilshovyks authority one. The Bilshovyks relied upon the proletariat and encouraged the process of urbanization objectively. While working out their own plans for exploiting the economic potential of Ukraine, the Nazis however considered only the rural inhabitants to be of some value. They took no interest in the urban population and its fate. Although during the period of a long-term war the occupants had to adjust their own policy and take steps towards rebuilding some industrial enterprises, in general it did not improve the situation. In terms of unemployment, prices increase and provision supply deficit the urban population was constantly on the verge of survival. In winter famine happened, especially in Kharkiv. In small towns and boroughs the situation was quite better because of a higher level of ruralization. The city inhabitants migrated to the country.

According to the Nazis racial theory the Jews were on the lowest level, that's why they became the object of total annihilation. But the quantity of the Jewish population in the cities of the North-Eastern Ukraine was quite small and the Jews were exterminated at the beginning of the occupation. Repressive measures against the representatives of other nationalities were closely connected with the resistance movement of mainly soviet partisans and underground activists.

A prolonged war required more and more human resources, which caused the deficit of working hands in Germany. That's why the occupants tried mass import of foreign workers. In

total 2.4 mln ostarbeiters were brought from the territory of Ukraine. No doubt, a certain amount of those people originated from the urban population of the military zone.

So, among the factors which caused decreasing the number of the urban population during the war period in the North-Eastern Ukraine one should mention the following: war operations, evacuation of the population and material resources, tactics of 'scorched earth', omnicide and repressions, recruitment of ostarbeiters. But the main reason for de-urbanization during the period of occupation was the problem of providing the city inhabitants with provision. Under the circumstances of the constant deficit of the foodstuff and consumer goods supplement (famine happened in Sumy and Kharkiv in winter 1941-1942) city-dwellers had to either survive where they lived or leave the cities and move to the countryside where the situation with provision was better.

НЕСТЕРЕНКОВА.А.

Сумский государственный университет, кандидат исторических наук, доцент (Украина)

ФАКТОРЫ ДЕУРБАНИЗАЦИИ В ОБЛАСТЯХ ВОЕННОЙ ЗОНЫ УКРАИНЫ (1941-1943 гг.)

В статье рассмотрены основные причины сокращения городского населения областей военной зоны Украины: боевые действия, эвакуация населения, материальных ресурсов и тактика "выжженной земли", холокост и репрессии, наборы остарбайтеров. Значительное внимание уделено проблеме обеспечения городского населения продовольствием, поскольку, по мнению автора, это главная причина деурбанизации в период немецкой оккупации.

З моменту виникнення міста ставали центрами суспільно-політичного, економічного і культурного життя, що не могло не приваблювати людей. Тому кількість міського населення поступово зростала. Цей процес прискорився у Новий час і був тісно пов'язаний з промисловим переворотом. В Україні урбанізаційні процеси набули динаміки наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. у зв'язку з більшовицькою політикою індустріалізації.

Активне економічне життя міст сприяло відносно високому рівню життя частини міського населення, нагромадженню багатств. Тому в періоди війн вони ставали бажаною "здобиччю" агресора. З давніх часів відомий звичай полководців віддавати здобуте місто на розграбування солдатам в якості нагороди. Інколи міста знищувалися разом із населенням. Це, звичайно, мало дуже негативні наслідки, оскільки призводило до деградації політичного, економічного, культурного життя цілих регіонів (приклад – наслідки монголо-татарської навали на Русь середини ХІІІ ст.).

В роки Другої світової війни у країнах, де проходили активні бойові дії відбулося значне скорочення міського населення. Особливо це помітно по найбільших українських містах – Київ, Харків, Одеса. У вітчизняній історіографії загальні причини депопуляції війни висвітлено досить ґрунтовно. Наприклад, політика голокосту досліджувалася О.Гончаренком [2], А.Кругловим [11]. Т.Пастушенко вивчала долю остарбайтерів [12]. Але майже відсутні узагальнюючі дослідження з врахуванням регіональної специфіки деурбанізації. Осібно слід назвати роботи А.Скоробогатова, в яких ґрунтовно показано наслідки війни й окупації для населення Харкова [13; 14].

Метою даної статті є визначення основних факторів скорочення міського населення в період радянсько-німецького протистояння, на прикладі міст північно-східної України, які під час німецької окупації відносилися до так званої "військової зони", тобто управлялися військовою адміністрацією.

1. Бойові дії.

У ХХ ст. в ході воєнних конфліктів, з метою підриву економічного, політичного, морального потенціалу супротивника, мирне населення стало об'єктом безпосереднього

військового впливу. Вже під час Першої світової війни німці застосовували дирижаблі для бомбардувань міст Англії. Пізніше були розроблені нові види озброєння, зокрема, стратегічні бомбардувальники, які масово застосовувалися в роки Другої світової війни. Використовувався метод “килимного бомбардування”, цілями якого часто ставали міста.

На радянсько-німецькому фронті цілеспрямоване бомбардування міст застосовувалося відносно не часто (найяскравіший приклад – Сталінград). Та й стратегічна авіація в Німеччині та СРСР на той момент була практично відсутня. Тому тяжких руйнувань і людських втрат зазнавали ті міста, які відігравали стратегічну роль і де розгорталися запеклі бої. У північно-східній Україні таким став Харків.

Крім власне бойових дій, важливе значення для міграції міського населення був психологічний ефект. При наближенні фронту городяни, які мали таку змогу, намагалися залишити місто. У цьому плані вони були більш мобільні, ніж селяни, для яких були характерні певний консерватизм, традиції, прив’язаність до землі і власного обійстя. Тим більше, в СРСР того часу городяни не мали “власної” нерухомості у вигляді квартир і будинків.

2. Евакуація населення та матеріальних ресурсів і тактика випаленої землі.

Як відомо, німецька армія наступала досить успішно. Це давало підстави керівництву Третього Рейху сподіватися на захоплення великої кількості неушкоджених промислових підприємств, устаткування і запасів сировини, як це було в окупованих країнах Західної Європи. Однак їхні сподівання виявилися марними. Радянські війська, відступаючи, вивозили або руйнували все, що тільки було можливо.

У радянській історіографії процес евакуації промисловості та майна на схід висвітлено досить ґрунтовно. За масштабністю це явище не має прикладів у світовій історії і справедливо вважається одним з ключових факторів перемоги СРСР у війні. Однак протягом тривалого часу замовчувалися негативні аспекти цього процесу, зокрема, тотальна руйнація, що списувалася, в основному, на окупантів, а також її соціальні наслідки, особливо для міського населення.

Масштаби руйнації промисловості після відступу Червоної армії можна прослідкувати по документах створеної німцями місцевої української адміністрації, яка займалася обстеженням стану підприємств на предмет відновлення їх роботи. Наприклад, за підрахунками індустріального відділу Харківської міської управи, підприємства міста було завдано збитків на суму близько 30 млн. руб., з них: зруйновано і спалено устаткування – на 17 млн руб., вивезено на схід – на 13 млн руб.[13, с.156].

Масштабна евакуація торкнулася також населення. В сучасній українській історіографії називається цифра у 3,5 млн осіб [12, с.512]. Це переважно кваліфіковані інженери і робітники, партійні і державні чиновники, діячі культури і науки, військовослужбовці та члени родин названих категорій. Звичайно, лівова частка цих людей була міськими жителями.

Під час відступу вермахт діяв так само, як Червона армія у 1941 р. Німці з притаманною їм педантичністю втілювали у життя тактику “випаленої землі”. Те, що з такими зусиллями вдалося відбудувати місцевому населенню, знищувалося вогняним вихором, який знову прокотився українською землею, але тепер вже на захід. Разом з вермахтом, відчуваючи загрозу помсти з боку радянської влади, евакуювалися десятки тисяч тих, хто співпрацював з окупантами та члени їхніх родин. Але назвати бодай приблизну цифру та визначити частку міського населення серед них складно.

3. Проблеми забезпечення міського населення продовольством і товарами першої необхідності.

Існувала принципова відмінність політики німецьких окупантів від більшовицької влади. Більшовики з їхнім класовим підходом до поділу суспільства спиралися на пролетаріат і, проводячи індустріалізацію, об’єктивно сприяли процесам урбанізації.

Ставлення ж до селянства з його дрібнобуржуазними приватновласницькими прагненнями було переважно негативним. Колективізація і її складова – голодомор 1932-1933 рр. по суті були покликані перетворити селянські маси на сільський пролетаріат. Нацисти ж, розробляючи власні плани експлуатації економічного потенціалу України, бачили цінність переважно в селянстві, тоді як міське населення і його доля їх мало цікавили. І хоча в ході тривалої війни окупанти були змушені дещо скорегувати власну політику і робили заходи по відбудові деяких промислових підприємств, загалом ситуацію в містах це не змінило.

Оплата праці робітників на підприємствах в період окупації складала від 6-8 до 37 руб. за один робочий день в залежності від кваліфікації робітника та обійманої посади. Так, заробітна платня директора рого-кістної фабрики Чернігова становила 900 руб. на місяць, бухгалтера – 700, слюсар отримував 500, підсобний робітник – 288 [9, арк.4, 25]. Для цегельних заводів окупаційними органами влади були встановлені такі місячні ставки: директор – 650 руб., бухгалтер, комірник, хімік – по 500, технік-лаборант – 400 [10, арк.2, 4]. На алебастровому заводі в Ромнах заробітна плата директора складала 700 руб., бухгалтера – 600, бригадира – 400, конюха – 280 [6, арк.17, 19, 78, 159, 160]. На меблевій фабриці в Охтирці завідувачому платили щомісяця 600 руб., бухгалтер, електромеханік, майстри столярного та ковальського цехів отримували по 400, комірники – по 250 [3, арк.355-361].

Однак внаслідок дефіциту продовольства через постачання вермахту, інфляції такий рівень оплати праці був зовсім недостатнім для нормального харчування однієї людини, не кажучи про родини працівників. Наприклад, в період окупації ринкові ціни на продукти в Харкові були такими (найвищий рівень цін був зафіксований на 1 лютого 1942 р.): 1 кг картоплі – від 33 до 100 руб., цибулі – 30-110, хліба житнього – 80-220, пшениці – 70-250, кукурудзи – 55-222, масла коров'ячого – 625-2400, сала – 750-2000 [8, арк.1]. Цікаво їх порівняти з офіційно затвердженими німецькою адміністрацією роздрібними цінами: 1 кг картоплі – 0-60 руб., цибулі – 1-20, пшеничного борошна – 1-60, кукурудзяного борошна – 1, масла коров'ячого 1 гатунку – 28, сала свинячого зі шкіркою – 24 [7, арк.11, 15, 16].

В такій ситуації місцеве населення могло жити тільки за рахунок продажу власних речей. В окремих випадках люди, які працювали на обробних підприємствах, щоб якось вижити, намагались списати деяку продукцію на брак, щоб її можна було продати або обміняти на харчові продукти. Так, скульптор керамічної майстерні Роменського цеглового заводу повідомляв про списання на брак 286 одиниць вироблених іграшок та попільниць [5, арк.440]. Можна припустити, що ці іграшки в подальшому були обмінані на "мінках" (базарах). З'явилися так звані "мішочники" – міські жителі, які йшли в села з метою виміняти речі на харчі. Це було небезпечно, адже пересування у військовій зоні без документів переслідувалося за законами військового часу.

Взагалі ситуація із забезпеченням населення продовольством була вкрай тяжкою. Це завдання німецька адміністрація передала на українські допоміжні органи – міські і районні управи. При них створювалися відділи постачання продовольством, які мали встановити обсяги потреб населення у продовольчих продуктах і повідомити результати німецькому сільськогосподарському управлінню (крайсландвірт) для контролю. При цьому населення поділялося на кілька категорій: працюючі, безробітні (зарєстровані на біржі праці), діти віком до 14 років. Окремо подавався список жителів німецької національності. Після цього створювалася комісія з трьох-чотирьох членів міськуправи для проведення закупівель продовольства в межах місцевості, яку вказував керівник сільськогосподарського управління. Однак перелік продуктів, які мала право закупати ця комісія був вкрай обмежений: картопля за ціною 0-60 руб. за 1 кг, просо – 2-30, гречка – 0-40, жито – 0-25. Населенню видавалися місячні продовольчі картки зі щоденними відрізними талонами, на яких заборонялося вказувати кількість продуктів [4, арк.118-120].

Для прикладу, в грудні 1942 р. населенню міста Охтирки Сумської області по картках IV категорії (червоного кольору) відпускалося 3 кг пшона і 15 кг картоплі, III категорії (зелені) – 2,5 кг пшона і 10 кг картоплі, II категорії (білі) – 5 кг картоплі, I категорії (дитячі) – 1,5 кг пшона [1].

Наскільки це було недостатньо свідчить *“Нормальний раціон для дорослої людини, пристосований до умов Харкова, порівнюючи до загально-громадського раціону в Німеччині”*, розроблений фахівцями статистично-економічного відділу Харківської міськуправи. Згідно з ним тижневий раціон в Німеччині складався з 2,350 кг житнього хліба, 4,5 кг картоплі, 60 г сиру, 1 яйця, 400 г крупи, 200 г маргарину, 150 г цукру, 175 г повидла, 300 г м'яса, 2 л молока, 140 г солі. Це забезпечувало 1934,2 калорій на день. У грошовому вимірі за ринковими цінами у Харкові на 26 травня 1943 р. це складало 126-70 руб. на день або 3801 руб. на місяць. Розроблений харківськими чиновниками раціон харків'янина містив у своєму складі замітники: сир заміняли творог і крив; яйця – сухий альбумін; маргарин – соняшникова олія; повидло – фрукти, свіжі ягоди, мед; м'ясо – риба або відходи бойні, бобові; молоко – альбумінне молоко. При цьому вказувалося, що ці замітники можуть використовуватися лише тимчасово, оскільки в них є лише білкова частина і нема додаткових корисних для життя людини речовин і необхідної кількості вітамінів. У грошовому вимірі раціон із заміниками був навіть дорожчим – 139,89 руб. на день або 4196 руб. на місяць [8, арк. 110].

Звіти польових і місцевих комендатур констатували катастрофічну ситуацію із забезпеченням міського населення продовольством. Так, польова комендатура 198(у) в тій же Охтирці в липневому донесенні про становище 1942 р. вказувала, що із 43 тис. жителів міста Суми продуктами харчування були забезпечені лише 8 тис. При цьому норми вкрай малі – 100-200 г хліба або муки, 50 г проса, 10 г м'яса, інколи трохи сиру чи знежиреного молока. Ситуацію погіршувала *“діяльність”* Центрального торговельного товариства *“Схід”*, представники якого конфісковували міські запаси продовольства, сплачували за нього за старими закупівельними цінами, а потім повертали запаси місту, але за цінами завищеними у 4-5 разів [15, арк. 15-16].

Міське населення постійно перебувало на межі виживання. Найскладніше було взимку, коли ціни на ринках різко зростали і виникав голод. Особливо страждало населення найбільшого міста Лівобережної України – Харкова. За даними Харківської міської управи, у 1942 р. від голоду померло 13139 жителів міста [14, с. 279]. Ситуація в малих містах і містечках була кращою, оскільки рівень аграризації жителів тут був вищим. У цих умовах робітники не хотіли працювати на підприємствах, заробітної платні зовсім не вистачало для нормального харчування, а продовольчі пайки були мізерними. Міське населення мігрувало до сільської місцевості. У звіті Економічного Штабу Ост за лютий 1942 р. йшлося, що проблема із працевлаштуванням місцевих робітників на підприємствах полягала не в кількості людей, бо їхня кількість в окупованих східних територіях була великою і навіть надмірною, а в тому, що через незадовільне продовольче забезпечення робітники масово мігрували у навколишні села, а продуктивність праці того населення, що залишилось, із цієї причини була дуже низькою. Окупаційні власті намагалися зупинити масові втечі робітників із підприємств, зокрема, організовуючи безкоштовні обіди. Проте значного покращення в сфері забезпечення продовольством міського населення до кінця окупації не відбулося.

4. Репресії щодо населення, голокост.

Загальновідомо, що в основі нацистської ідеології лежала расова теорія, згідно з якою вибудовувалася ієрархічна структура *“повноцінних”* і *“неповноцінних”* народів. На її вершині перебували так звані *“арійці”*, до яких, серед інших, відносилися самі німці. Слов'яни складали категорію *“недолюдей”* (*“унтерменшен”*). На самому нижчому щаблі – були євреї. Останні стали об'єктом політики цілеспрямованого винищення за ознакою національності, що в історичній науці прийнято позначати терміном *“голокост”*.

Історично так склалося, що до війни на території Україна проживала найбільша єврейська громада в СРСР – близько 2,5 млн чоловік. З них після війни залишилося менше 700 тис. Масштаби голокосту визначити складно і в науковій літературі можна зустріти різні дані. Однак в останніх дослідженнях наводиться понад 1 млн 500 тис. осіб [2, с.790]. Заходи по ліквідації єврейського населення розпочиналися відразу після заняття вермахтом територій. При групах армій діяли повноважні представники поліції безпеки і СД. За ними закріплювалися так звані айнзацгрупи (оперативні групи), на які покладалося завдання придушення будь-якого опору і виконання особливих завдань безпеки у тилкових районах. Саме їм також відводилася головна роль у знищенні “расовонеповноцінного” населення. З чотирьох айнзацгруп в Україні безпосередньо діяли дві – “С” і “D”. До співробітництва у цій сфері окупанти прагнули залучити місцеве населення. Для цього була розгорнута активна пропагандистська кампанія, в якій проводилася лінія ототожнення радянської влади з діяльністю євреїв і навіть вживався спеціальний термін для її позначення – “жидо-більшовизм”.

Проте, слід зазначити, що у північних і східних областях України кількість єврейського населення була набагато меншою порівняно з Правобережжям. До того ж у місцевого населення, в тому числі й єврейського, було значно більше часу на евакуацію. Тому, та частина євреїв, що залишилася, була винищена вже у початковий період окупації цих областей – восени 1941 – на початку 1942 рр. Всього протягом окупації у військовій зоні України, за даними А.Круглова, було знищено 36 тис. осіб єврейської національності (в Чернігівській – 2,7 тис., Сумській – 3 тис., Харківській – 11 тис., Ворошиловградській – 2,5 тис., Сталінській – 16,8 тис.) [11, с.96].

Репресії щодо представників інших національностей в основному були тісно пов’язані з Рухом Опору, який в цих регіонах був представлений переважно радянськими партизанами і підпільниками. Однак визначити бодай приблизні цифри від цих дій окупантів вкрай складно.

5. Набори оstarбайтерів.

Німецьке керівництво розраховувало на блискавичну перемогу. Однак героїчний опір Червоної армії зірвав ці плани. Військові дії потребували все більше людських ресурсів, що викликало дефіцит робочих рук в самій Німеччині. Загроза економічного колапсу, який міг призвести до поразки у війні, була не менш важливою, ніж поразки на фронтах. Вихід вбачався в масовому завезенні іноземної робочої сили, в тому числі й територій окупованого СРСР. У вітчизняній науковій літературі робітників, вивезених на примусові роботи до Німеччини, прийнято позначати терміном “oстарбайтери” (калька з німецької – “східні робітники”).

Заходи по набору робочої сили в Україні були розгорнуті окупаційною адміністрацією на початку 1942 р. При чому перевага надавалася великим індустріальним центрам – Харків, Сталіно (Донецьк) та ін., де були зосереджені кваліфіковані спеціалісти (звичайно, ті, хто не був евакуйований при відступі Червоної армії). Спочатку вона базувалася на добровільних засадах і супроводжувалася широкою пропагандистською кампанією. І це мало певний ефект. Вже в січні-лютому 1942 р. до Німеччини були відправлені перші потяги з тисячами добровольців. Однак цього було явно не достатньо для економіки Німеччини, яка потребувала в рази більше робітників. Тому вже з весни того ж року набір oстарбайтерів набуває форми примусової мобілізації. Всього ж з кінця 1941 до початку 1944 рр. з території України було вивезено близько 2,4 млн oстарбайтерів. Без сумніву, певна частина з них становила міське населення областей військової зони.

Динаміка скорочення міського населення чудово прослідковується на прикладі Харкова. Так, напередодні війни, на 1 травня 1941 р. в місті проживало 902312 осіб. За даними перепису населення, проведеного на початку окупації, на грудень 1941 р. було

456639 мешканців, а в липні 1943 р. – близько 230 тис. осіб [14, с.19, 323]. Отже, місто втратило близько половини населення внаслідок мобілізації до лав Червоної армії, евакуації на схід та внаслідок бойових дій. У Сумах статистика подібна – до війни понад 70 тис. жителів, на початку окупації у 1941 р. – близько 43 тис.

Отже, головною причиною деурбанізації в період окупації, на нашу думку, стала проблема забезпечення міського населення продовольством. Городяни були змушені або виживати в умовах постійного дефіциту продуктів харчування (в Сумах і Харкові взимку 1941-1942 рр. спалахнув голод) і товарів повсякденного вжитку, або ж залишати міста і перебиратися на село, де ситуація з продовольством була кращою.

-
1. Голос Охтирщини. – 1942. – 20 грудня.
 2. Гончаренко О. Політика нацистського геноциду євреїв України // Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. Архівів України; Упоряд. Н.Маковська / О.Гончаренко. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – (Більше не таємно; Т.1). – С.790-795.
 3. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф.Р-1929, оп.1, спр.1, 382 арк.
 4. ДАСО, ф.Р-2181, оп.1, спр.1, 216 арк.
 5. ДАСО, ф.Р-2845, оп.1, спр.13, 483 арк.
 6. ДАСО, ф.Р-2877, спр.3, 203 арк.
 7. ДАСО, ф.Р-2926, оп.1, спр.21, 235 арк.
 8. Державний архів Харківської області, ф.Р-2982, оп.4, спр.824, 154 арк.
 9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.Р-3034, оп.1, спр.24, 64 арк.
 10. ДАЧО, ф.Р-3040, оп.1, спр.77, 42 арк.
 11. *Круглов А.И.* Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий / А.И.Круглов. – М.: Подольский, 1997. – 100 с.
 12. *Пастушенко Т.* Дорога на Схід: евакуаційна епопея // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття / Т.Пастушенко. – К., 2011. – Кн.2. – С.495-515.
 13. *Скоробогатов А.* Харківське міське самоврядування в 1941-1943рр. / А.Скоробогатов. – Березиль. – 1996. – №7-8.
 14. *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В. Скоробогатов. – Х.: “Прапор”, 2004. – 376 с.
 15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.156, 223 арк.

References

1. Holos Okhtyrshchyny. – 1942. – 20 hrudnya.
2. Honcharenko O. Polityka natsyst-s'koho henotsydu yevreyiv Ukrayiny // Arkhivy okupatsiyi. 1941-1944 / Derzh. kom. Arkhiviv Ukrayiny; Uporyad. N.Makovs'ka / O.Honcharenko. – K.: Vyd. dim “Kyievo-Mohylyans'ka akademiya”, 2006. – (Bil'she ne tayemno; T.1). – S.790-795.
3. Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti (dali – DASO), f.R-1929, op.1, spr.1, 382 ark.
4. DASO, f.R-2181, op.1, spr.1, 216 ark.
5. DASO, f.R-2845, op.1, spr.13, 483 ark.
6. DASO, f.R-2877, spr.3, 203 ark.
7. DASO, f.R-2926, op.1, spr.21, 235 ark.
8. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti, f.R-2982, op.4, spr.824, 154 ark.
9. Derzhavnyy arkhiv Chernihivs'koyi oblasti (dali – DACHO), f.R-3034, op.1, spr.24, 64 ark.
10. DACHO, f.R-3040, op.1, spr.77, 42 ark.
11. Kruglov A.I. Unichtozhenie evreyskogo naseleniya Ukrainy v 1941-1944 gg. Khronika sobytiy / A.I.Kruglov. – M.: Podol'skiy, 1997. – 100 s.
12. Pastushenko T. Doroha na Skhid: evakuatsiyna epopeya // Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z KhKhI stolittya / T.Pastushenko. – K., 2011. – Kn.2. – S.495-515.
13. Skorobohatov A. Kharkivs'ke mis'ke samovryaduvannya v 1941-1943rr. / A.Skorobohatov. – Berezil'. – 1996. – #7-8.
14. Skorobohatov A.V. Kharkiv u chasy nimets'koyi okupatsiyi (1941-1943) / A.V. Skorobohatov. – Kh.: “Prapor”, 2004. – 376 s.
15. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny, f.KMF-8, op.2, spr.156, 223 ark.